Aprendre amb la deriva: Una mirada compartida

Mar Estrela Cerveró*
Eva Marichalar i Freixa**

Resum

Aquest article a dues veus mostra la trobada entre dues experiències en educació i recerca a l'entorn de la pràctica de caminar a la deriva. Conèixer-nos ens ha donat l'oportunitat de compartir les conclusions d'aquells primers passos que, de forma paral·lela i sense saber-ho, vam dur a terme per separat i que ara, aquí, hem fet créixer conjuntament. Des d'un marc referent que ens ajuda a situar el fet de caminar i la deriva com a pràctiques educatives, presentarem una síntesi dels nostres respectius treballs, l'intercanvi dels quals ens ha dut a construir una primera aproximació del que podem anomenar una «pedagogia de la deriva» i a apuntar-ne unes primeres línies.

Paraules clau

Deriva, carrer, educació, caminar, pedagogia, ciutat

Recepció original: 20 de setembre de 2014
Acceptació: 21 d'abril de 2015

Temps d'Educació, 48, p. 111-127 (2015) Universitat de Barcelona

Trobar-se

Aquest article va començar al mirador del Tibidabo, amb la ciutat de Barcelona als nostres peus. Nosaltres, la Mar i l'Eva, ens vam conèixer en una cruïlla de converses, mentre un grup de persones que ens havíem apuntat a derivar parlàvem de com començar a caminar muntanya avall fins al CosmoCaixa[1]. Va ser una deriva prou diferent de les que nosaltres posem en pràctica però en la qual vam viure allò que té el fet de derivar i que ha aconseguit atrapar-nos tant en l'àmbit personal com el professional: caminar com activació de la mirada i la paraula. Perquè si una cosa ens han ensenyat les nostres experiències en la deriva, ha estat no separar les coses per construir un sentit global. Mentre l'estiu i la calor es feien notar, vam començar a compartir coincidències, dubtes, esperances, projectes, a parlar de la nostra vida i dels nostres treballs de recerca… i de sobte una teulada preciosa o una pedra al camí. I és que aquella tarda van passar i vam sentir coses, o vam deixar que ens passaren mentre ens obríem a sentir-les. El cas és que allí i en aquell moment, els nostres passos es van creuar per poder conversar avui totes dues juntes del que fem separades a València i a Vic; i és que, sense saber-ho, havíem desenvolupat dues experiències en paral·lel i alhora singulars: La Mar a València amb el *Taller educar la Mirada/documentar la ciutat* i l'Eva a Vic amb el *Mussol*.

(*) Mestra i psicopedagoga, col·labora amb el Departament de Didàctica i Organització Escolar de la Universitat de València. Combina la docència en un centre d'infantil i primària amb la investigació en temes de ciutat i educació a través dels estudis del currículum. Adreça electrònica: mescer@alumni.uv.es

(**) Professora del Departament de Didàctica de les Arts i les Ciències de la Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes de la Universitat de Vic. Combina la tasca docent amb l'activitat artística i la investigació en temes de corporeïtat, caminar i deriva en contextos de creació i aprenentatge. Forma part de l'equip directiu de l'Aula de Teatre de la UVic i és membre fundador de Deriva Mussol. Adreça electrònica: eva.marichalar@uvic.cat

(1) Aquesta deriva formava part del taller proposat per Pau Faus i Pere Grimau, membres del col·lectiu Observatori Nòmada de Barcelona, en el marc de les Jornades Infància i Espai Públic celebrades el 6 de juliol de 2013 dins els actes de l'Escola d'Estiu de Rosa Sensat.

El *Taller educar la Mirada/documentar la ciutat* és una proposta didàctica realitzada en el marc de la formació universitària, en la qual participen alumnes i professors/es de diferents titulacions dels estudis de grau de la ciutat de València. La preocupació que va motivar la seva creació va ser la relació entre la ciutat i l'educació, i la possibilitat d'aprofundir en noves didàctiques i projectes curriculars que acullen aquest problema en la seva complexitat, tot creuant quotidianitat i experiència en l'articulació d'una nova mirada al carrer. La deriva va esdevenir l'eix des d'on articular totes aquestes pretensions, ja que aporta una manera particular de caminar la ciutat sense cap rumb prefixat, despertant interrogants sobre allò que quotidianament passa desapercebut. El taller es va construir a l'entorn de tres moments, el primer d'encontre i de «caminar», un segon de diàleg grupal i, en últim lloc, un altre de relat. L'experiència d'aquests quatre anys s'emmarca en una investigació més àmplia de la ciutat des dels estudis del currículum (dirigida per Jaume Martínez Bonafé i de la qual la Mar en forma part) i ha estat recollida en termes d'investigació educativa al treball de fi de màster «Aprendre a la ciutat: aproximació al currículum de la ciutat a través de la deriva en la formació universitària», presentat el passat desembre (2013).

A uns quants quilòmetres de distància, el mes de febrer de 2012, un grup de persones d'edats i formacions diferents van començar a derivar de nit pels carrers de la ciutat de Vic. L'objectiu d'aquestes derives se situava en el mateix derivar, en l'esdevenir del viscut i construït durant el camí com a lloc des d'on crear, aprendre i investigar. Precisament, havia estat l'interès pels marges on s'entrecreuen aquests tres àmbits allò que va dur l'Eva a engegar aquesta aventura, la qual just en començar va rebre el suport del programa Projecte Viver del Centre d'Arts Contemporànies de Vic (ACVic) i de l'Aula de Teatre de la UVic, amb qui es va acordar que es presentaria una peça performàtica com a narració dels primers mesos de l'experiència. Va ser així com va néixer el Mussol, una experiència que es va estendre del derivar a peu al derivar de la conversa en unes trobades que van rebre el nom de «parlem» i que encara acompanyen la manera de fer d'aquest grup permeable i en canvi constant que avui dia segueix en actiu, ara ja amb el nom de Deriva Mussol. Aquells primers quatre mesos de caminar que el grup va presentar en clau d'acció de carrer, el 2 de juny de 2012, van ser l'eix que hauria de constituir el focus d'estudi del Treball Final de Màster en Educació Inclusiva «Aprenentatge i creació a la deriva. L'experiència Mussol», sobre el qual aquí, en conversa amb la Mar i el seu *Taller educar la Mirada*, centrarem l'atenció.

Així, doncs, la deriva física i de pensament apareix com el punt de trobada i de partida per al diàleg entre aquestes dues experiències. La «deriva» és per nosaltres una actitud davant els processos d'aprenentatge, creació i recerca. La deriva no és el pitjor que ens pot passar en educació, sinó ben al contrari: plantejar-nos un futur incert ens connecta de forma immediata al present dels nostres sentits i ens du a observar, compartir i descobrir. A relacionar-nos. És un posicionament que ens situa en una perspectiva de l'educació centrada en les persones i en aquells processos que les ajuden a pensar-se i a pensar el món on viuen, d'una manera crítica, participativa, sensible i constructiva.

A partir de les conclusions de les investigacions que totes dues hem dut a terme, aquest article vol ser una continuació d'aquella conversa[2] que vam iniciar muntanya avall del Tibidabo. Se'ns presenta, doncs, una oportunitat per fer un primer recull conjunt sobre els principals referents de l'enfocament educatiu que estem desenvolupant, així com la seva situació actual des de la praxi i des de la recerca com a lloc des d'on compartir els camins que hem construït per separat i que ara ens disposem a discutir i qüestionar. D'aquesta nova relació, de les converses mantingudes a la distància i de vegades també ben a prop, confiem veure'n sorgir noves reflexions que ens permetin seguir caminant amb pas ferm cap al que ens agrada situar com una «pedagogia de la deriva», en un procés a mig camí entre la recerca i l'artesania.

Conèixer-se

En les hores següents d'haver-nos trobat dalt del parc d'atraccions, mentre buscàvem camins per tornar al CosmoCaixa, vam tenir l'ocasió de conèixer-nos i descobrir que quan parlàvem de la deriva no sols parlàvem d'una manera de caminar, sinó d'un constructe metodològic i pedagògic que, en molts aspectes, era pròxim o compartit per ambdues. Però no tot van ser coincidències. Ens va sorprendre el que compartíem i, sobretot, el que podíem aprendre l'una de l'altra a través dels nostres referents, pràctiques i reflexions; és a dir, del que encara no sabíem o que ens diferenciava, en un camp educativament poc treballat. Trobar-nos va comportar seguir caminant i dialogant de la nostra experiència en recerca i així, juntes, llaurar una narrativa comuna de l'experiència reflexionada, a partir d'un marc inicial que aquí basarem en tres punts clau: el caminar i la deriva, l'educació i el territori, i el valor d'allò no observable però essencial en els processos de formació de les persones.

L'acte de caminar ha estat present des del principi de la nostra civilització, prenent formes i significacions diferents en cada moment de la història (Careri, 2002). Cada dia caminem quasi sense adonar-nos-en per desenvolupar les nostres vides, i no sempre som conscients de les implicacions que té per a nosaltres mateixos/es i per al sistema social on ens trobem. De tot el camp d'exploració que ens obre aquesta activitat quotidiana, nosaltres ens centrarem en les particularitats i possibilitats del caminar «a la deriva». De forma directa, situarem com a primer referent de la deriva la figura del *flâneur de* Charles Baudelaire –que més tard recuperarà Walter Benjamin–, la qual ens descobreix l'interès per llegir la ciutat en profunditat, amb una actitud d'estranyesa centrada en els detalls i les petites coses i amb el convenciment que són la mirada i el caminar els que activen el sentit dels espais pels quals passem. En aquest sentit, serà Franz Hessel qui aprofundirà en el concepte de la ciutat com a text i qui incorporarà la idea de la dona *flâneuse* (Frisby, 2004). Aquest endinsar-se en la lectura d'uns carrers a través del joc que hi estableix el nostre passar es veurà clarament representat en el moviment dadà i posteriorment en el surrealisme, els quals obren pas a una dimensió estètica del caminar com a encreuament de la vida, la política i l'art. Tanmateix, és amb

(2) En aquest sentit, ha estat clau poder entendre aquesta conversa a partir de les aportacions d'Anna Gómez, qui la situa com a una «pràctica de narració i pràctica mobilitzadora de pensament» (Gómez, 2013, p. 57) amb una important «càrrega de simbòlic» (Gómez, 2011, p. 121-122) que ens ha permès construir allò que aquí ens disposem a concretar i que acompanya amb complicitat el que nosaltres entenem com a caminar.

la definició de Guy Débord on descobrirem un primer intent de definició sobre el terme central que ens ocupa: «[La deriva es aquel] *modo de comportamiento experimental ligado a las condiciones de la sociedad urbana: técnica de paso ininterrumpido a través de ambientes diversos*» (Débord, 1999, p. 19). Per tant, no podem parlar d'una manera de fer deriva sinó d'un interès, una estètica, una mirada, un temps… un bullir d'ingredients que ens acosten al paisatge de la nostra experiència[3].

Des de l'escola dels peripatètics de l'antiga Grècia fins a l'actualitat de pràctiques i estudis de referència com els duts a terme per Francesco Careri i el col·lectiu Stalker/ Osservatorio Nomade de Roma –a partir del qual s'estenen formacions paral·leles en altres països, com la que ens va donar l'oportunitat de coincidir a Barcelona–, la quantitat de literatura i propostes al voltant del fet de caminar i la deriva són infinites i de gran vigència, tant a casa nostra com a la resta de països. Així mateix, i sense voler restar valor a qui ara no mencionem per raons de volum, voldríem citar les aportacions de l'artista, investigadora i docent universitària Deirdre Heddon[4], així com fer notar la trajectòria del grup de recerca *WALK* (sigles formades en anglès per les paraules: caminar, art, paisatge i coneixement) de la Universitat de Sunderland, Escòcia; i afegir també tota la tasca duta a terme per la *Walking Artists Network* (Arts & Humanities Research Council, Regne Unit) i el seu grup de recerca *Footwork*, dels quals destaca la seva voluntat per oferir un lloc de trobada entre praxi i teoria a l'entorn del caminar.

Des dels àmbits de l'art, l'arquitectura, la sociologia i la filosofia són nombrosos els textos i produccions que recullen una preocupació per explorar i dialogar al voltant d'unes pràctiques basades en «anar a peu». Pel que fa a la pedagogia, si bé trobem en Rousseau i l'Escola Nova –i l'Escola de Bosc– uns primers referents que cal valorar i que segueixen estant a la base de diversos plantejaments i pràctiques educatives actuals, val a dir que són pocs els estudis o projectes que se'n preocupen de forma central i comptats els intents per interpretar-ne el sentit pedagògic. Per això cal parar atenció a la tesi defensada per Jordi Garcia Farrero (2013), i la seva posterior publicació *Caminar* (2014) on mostra amb rigor la necessitat actual d'una pedagogia del «fet de caminar», una pedagogia en contacte amb l'aire lliure, el cos, el moviment i l'experiència viscuda. Una pedagogia que «deixi que sigui el camí el que parli», com fa notar Laudo (2013, p. 27) en la seva introducció de la pedagogia de la reiteració, de la qual ens sentim còmplices i que ens evoca el sentit del fet de passejar de tots aquests referents fins ara assenyalats, i als quals en aquest punt convé afegir les aportacions de l'ideari de Michel de Montaigne i l'excel·lent assaig que Henry Thoreau va escriure l'any 1862 sota el títol original de «Walking» (2010).

Si tornem la mirada a un marc més actual, sentim també com les reflexions i accions impulsades per Francesco Tonucci porten el ressò de la sensibilitat pedagògica que amb la deriva voldríem transmetre i que recull de forma molt interessant Clara Eslava, a qui volem sumar-nos en la seva crida per recuperar «el trayecto de casa a la escuela como un territorio en el espacio de la ciudad y en el tiempo diario de cada niño» (Eslava,

(3) Cal destacar aquí la tesi de Silvia López (2005) *Orientación y desorientación en la ciudad. Teoría de la deriva* pel seu treball de documentació de les diverses formes en què s'ha fet deriva des del món de l'art públic i l'urbanisme. http://hera.ugr.es/tesisugr/15793370.pdf [Últim accés: 30/06/14]

(4) Les publicacions de Heddon respecte a l'acció del fet de caminar són extenses i totes igualment significatives. Recomanem consultar l'apartat de publicacions del seu perfil al web de la Universitat de Glasgow. Veure: http://www.gla.ac.uk/schools/cca/staff/deirdreheddon/ [Últim accés: 22/06/2014]

2005, p. 113). Aquest «recuperar el trajecte» no vol dir indicar als infants què han de fer per anar d'escola a casa sinó que busca retornar a aquell espai de joc que ens ofereix anar a soles pel carrer i poder encantar-nos, a tall de «deriva lúdica» que cadascú s'autoconstrueix de manera lliure «a través de la acción y por impregnación, [en] una amalgama teñida de afectividad de experiencias y ambientes» (Eslava, 2005, p. 112). I és que les nostres experiències de jugar amb la deriva han tingut com a escenari principal aquesta ciutat de la qual no sols parlarem com a estructura física, sinó també com a actriu principal; és a dir, com a complex cultural que influencia fortament la nostra experiència. Podríem dir, doncs, que la mirada que aquí presentem està centrada en la ciutat socialment construïda, en aquella on assumim o generem estructures i formes de relació que conformen un determinat model social (Delgado, 2007, 2011). No obstant això, més que esforçar-nos en una definició acurada de ciutat, carrer, territori o espai públic, ens agradaria parlar de les tensions pedagògiques causades per la preocupació educativa envers la ciutat. En tornar la mirada a la perspectiva d'Eslava d'incorporar la idea de ciutat com a joc per a l'aprenentatge, ens trobem amb una escola que tradicionalment ha incorporat la ciutat com a contingut i que la presenta com un coneixement acabat (clarament definit i caracteritzat), desconflictivitzat (obviant la diversitat, pobresa, exclusió, desplaçament…), fragmentat (carrer, comerç, transport, serveis, seguretat…) i de manera descontextualitzada (parlant de qualsevol carrer o un carrer «normatiu» en compte del més pròxim). En aquesta perspectiva s'han desenvolupat propostes didàctiques com l'itinerari o el circuit, que reprodueixen les limitacions curriculars que caracteritzen les pràctiques en l'aula; és a dir, sortir sense possibilitat per a l'experiència. En paraules de Jaume Martínez: «Se diría que la escuela salió del aula sin que realmente hubiera desplazamiento, deslocalización, cambio de perspectiva» (Martínez Bonafé, 2010, p. 530). Però no tot són desencontres; volem destacar una llarga tradició pedagògica (Palacios, 1978) que ha treballat i treballa sobre l'arrelament de l'educació al barri i la ciutat i de la qual en són referents projectes com *L'Occhio se salta il muro*[5] a les escoles de Reggio Emilia, els quals plantegen des de les edats més primerenques la importància del context com a camp d'experiència i apropament a la complexitat social des de la sensibilitat i la creativitat. També hi destaca la figura de Célestine Freinet en referència al que comporta sortir de l'aula per buscar la vida i actuar en ella, obrint la possibilitat d'influir en el context i per tant de transformar-lo, com també apunta Paulo Freire envers aquest arrelament a la realitat que ha de connectar amb el component social i cultural.

Endinsar-nos en la deriva ens fa ser conscients, de forma quasi constant, de tots aquests referents i de tots aquells orígens que descrivíem unes línies abans. Sortir a derivar exigeix donar la benvinguda al que sovint pertany al món dels somnis; allò oníric, inconscient, invisible, imprevist i fugisser. Allò que, a primera vista no es veu i, per tant, pot semblar educativament «inútil».

> (...) si escuchamos únicamente el mortífero canto de sirenas que nos impele a perseguir el beneficio, sólo seremos capaces de producir una colectividad enferma y sin memoria que, extraviada, acabará por perder el sentido de sí misma y de la vida. Y en ese momento, cuando la desertificación del espíritu nos haya agotado, será en verdad difícil imaginar que el ignorante homo sapiens pueda desempeñar todavía un papel en la tarea de hacer más humana la humanidad… (Nuccio Ordine, 2013, p. 25).

(5) Destaquem aquí el treball de Revuelta, R.C. (2014) entorn a la descripció, anàlisi i reflexió de l'experiència a les escoles de Reggio Emilia i la influència de la pedagogia italiana al nostre país.

Al llarg de la història s'ha lluitat per preservar la necessitat d'aquells sabers o fers que la societat, basada en un recompte monetari dels beneficis, encara deixa de banda com a poc útils i que, paradoxalment però no per sorpresa, també ha demostrat considerar perillosos (Ordine, 2013, p. 20). Així com la nostra experiència ens ha mostrat el fet de caminar i derivar com a gestos poètics que impliquen una actitud «de resistència» (Solnit, 2000), ens agradaria sumar aquesta proposta nostra al marc de tot allò que necessita temps per construir-se i per generar un pòsit que, això sí, esdevé difícil d'esborrar: «Para conseguir algunas ideas, hay que tenerle mucho amor a las quimeras» (Bachelard, 1960, p. 37). El món surrealista dels somnis ens empeny al món de la imaginació i ens recorden la seva importància en el procés formatiu (Greene, 2005): la idea de com a través de l'experiència s'obren nous horitzons imaginatius s'entreteixeix amb les idees de com la vivència, a partir de la presència física i d'unes estructures flexibles i imprevisibles amb objectius que es construeixen a partir de les situacions ocorregudes durant el procés, amb un esperit de viatge i no de carrera, estableixen un altre tipus de pedagogia des de la qual, «si resistimos, puede que logremos convertir la enseñanza de la experiencia estética en nuestro credo pedagógico» (Greene, 2005, p. 205).

Sota aquest paisatge s'evidencia que allò que entenem per caminar el territori no té res a veure amb programar i regular uns itineraris o establir uns marcs oficials des d'on fer-ho. Des de la perspectiva que aquí acabem de presentar, el territori, la ciutat, el carrer, així com tots aquells altres espais educatius dins i fora de l'aula, són llocs des d'on provocar situacions espontànies per compartir i aprendre i que, en la seva imperfecció, ens obliguen a pensar des de l'experiència. I és que la deriva no s'ha de confondre amb la imatge d'un vaixell que no sap on va sinó amb la de qui, des de l'atenció i l'escolta, observa, recull i ho tradueix en acció.

Compartir

En aquest marc comú, van créixer les dues accions educatives que descrivíem just en encetar l'article i sobre les quals a continuació ens disposem a concretar les línies principals que ens van desvetllar els nostres respectius primers treballs de recerca. Passem doncs breument a parlar en primera persona.

El mussol

El *Mussol* va ser un procés de recerca que em va permetre viure un intens procés formatiu, no només en l'àmbit de la creació sinó, i sobretot, en l'àmbit del meu creixement com a persona. I què és la recerca sinó aprenentatge i creació? Què són l'educació i la creació artística sinó també recerca? Aquí rau sobretot la seva singularitat dins d'un joc de complexitats que entrellaça aquests tres àmbits i sobre el qual vull fer incís en el següent: el Treball Final de Màster que ara resumiré és l'expressió escrita d'una recerca sobre una experiència, el Mussol, que en si mateixa també és una recerca. Recordem-ne les característiques principals a partir de la transcripció d'unes notes de grup, que serveixen com a exemple dels exercicis narratius que sovint realitzàvem i que formaven part de la construcció del sentit de la nostra experiència:

> L'eix central de la nostra manera de viure aquesta experiència (...) que té una finalitat educativa i creadora són les DERIVES i els PARLEM. Ens trobem per derivar (...), habitualment a la nit i durant aproximadament dues o tres hores. Aquestes derives ens porten a trobar-nos per parlar-ne segons van sorgint necessitats. A partir dels parlem es tornen a establir derives o es passa a accions concretes. Derivar i parlar no segueix un ordre lineal i cronològic, com tampoc ho fa caminar i pensar i com tampoc ho fan els processos artís-

tics i educatius. Tot sorgeix en xarxa en una combinatòria de ritmes i demandes. Estar atent(e)s als moments i parlar-ho és on ens agafem per anar endreçant el camí i anar establint fites que vénen a partir de l'experiència i no abans d'ella.

(Documents no publicats, Deriva Mussol, 2012)

Va ser en aquest marc que em vaig formular tres preguntes: Quines són les constants essencials de l'experiència Mussol? Quines són les dimensions pedagògiques d'aquestes constants? Quins canvis es poden arribar a produir en els/les participants del Mussol en el context d'aquestes dimensions i constants? L'objectiu de l'estudi se situava en identificar l'essència del Mussol, interpretar la seva dimensió pedagògica i valorar la petjada de l'experiència viscuda en el marc d'una recerca de perspectiva fenomenològica i hermenèutica que encara avui m'interessa seguir explorant; tant per la seva potencialitat formativa com pel seu compromís d'anar a la base, a la terra que trepitgem, de preguntar-se les coses i no buscar les fórmules.

M'atreviré aquí a dir que aquesta perspectiva metodològica que qüestiona el sentit i el significat de l'experiència ha estat la responsable principal del meu gir a l'hora de col·locar-me davant els processos creatius, d'aprenentatge i de recerca. Podria gairebé dir que ha estat descobrir el compromís per la recerca del sentit i el significat d'allò que ens passa el que va aportar una forta dimensió formativa a tot el procés. La deriva i el fet de caminar són també camins des d'on fer recerca; caminar té qualitats fenomenològiques en tant que coneixem el món a partir de la nostra experiència física i corporal i el nostre contacte literal amb l'entorn (Heddon, 2008, p. 105). I afegiré: el passeig metafòric per la gran diversitat de material de recollida de les dades em va provocar una gran curiositat per tot allò que succeïa mentre hi passava per sobre amb els ulls i les mans. En aquest punt, se m'obre, entre d'altres, una pregunta: quin paper hi juga la incertesa, la intuïció, que et fa triar un camí o un altre? Derivar fent recerca potser vol dir fixar-se amb allò no tan visible, allò que queda al marge i que he intuït en el moment de l'escriptura.

L'anàlisi dels meus diaris de camp, vídeos i converses gravades en àudio em va permetre identificar aquelles constants del Mussol que jo em proposava com a objectiu de la primera pregunta. El Mussol havia estat una experiència que partia de la motivació intrínseca i de la curiositat dels seus i les seves participants; es deixava tocar i era permeable a les circumstàncies de cada moment, es modificava segons allò que anava vivint el grup; així com es deixava tocar, tocava també a qui en formava part provocant canvis en cadascú de nosaltres durant el procés; va teixir una xarxa de relacions i vincles entre els/les participants i entre els/les participants i el territori; es va revelar com a procés inacabat, en procés continu; acollia la incertesa i l'aventura de l'imprevist; i en el marc de tot aquest context va promoure noves sensibilitats i mirades. Totes aquestes constants prenen sentit quan es donen en relació, i això, al Mussol, ho vam poder viure en forma de deriva. La deriva va travessar tots els eixos d'aquest treball i de la nostra experiència. És una actitud davant la vida i, per tant, també davant l'educació.

En el marc de la segona pregunta i en relació a les dimensions pedagògiques del Mussol, vaig traduir la interrelació d'aquestes constants en una forma d'entendre l'educació situada al voltant de tres eixos: artesania, permeabilitat i aventura. És potser aquí el moment d'aclarir que en la base de tot el meu treball hi rau la meva trajectòria dins el camp de les arts performàtiques i, en concret, en el camp de l'expressió corporal i dramàtica. La meva mirada educativa parteix d'una forta consciència del cos i el movi-

ment com a llocs des d'on establim un diàleg constant amb nosaltres mateixes i l'entorn que ens envolta, del qual en som una part: «We are body-environment interaction. Other people are an essential part of the environmental interaction which we are.» (Gendlin, 2012, p. 79)[6]. Això explica, i per això l'incís, que les referències que he seleccionat a continuació provinguin en major part d'aquest àmbit, amb la voluntat de fer un pas més en les dimensions pedagògiques de les arts performàtiques i d'establir diàleg amb «el retrobament entre el cos i la pedagogia, el qual, no hem d'oblidar, s'inicia en tots aquells treballs que realitzen aquest important gir hermenèutic recentment a casa nostra» (Garcia Farrero, 2009-2010, p. 411)[7].

Així doncs, quan parlo d'artesania –una paraula que prenc com a idea i en el sentit de Richard Sennett (2010)– parlo d'una pedagogia atenta al batec de cada temps, de cada espai i de cadascú de nosaltres; és a dir, una estètica que respecti la naturalesa de cadascun dels elements en un sentit orgànic, en un mot que vaig aprendre en diverses classes de dramatització segons el mètode de Jacques Lecoq (1997) i que aquí veu ampliat el seu concepte. He parlat també de permeabilitat i en fer-ho vull també destacar les aportacions de la pedagoga teatral canadenca Gisèle Barret (1995) entorn la «pedagogia de la situació», i del seu deixeble, Georges Laferrière, qui va introduir el concepte de l'artista pedagoga/a i qui ens explica que un dels grans principis pels quals queden units l'artista i el/la pedagog/a, en ressò de les paraules de Barret, és aquell moment en què «[es compon] amb les persones i amb els esdeveniments atenent les diverses situacions. Improvisació teatral i improvisació pedagògica»[8]. Les idees de Laferrière i Barret m'evoquen l'expressió que jo sovint utilitzo per referir-me a aquesta mateixa idea: escoltar què hi ha i saber-ho recollir. Una educació permeable i que es deixa tocar ha de ser sensible a l'escolta i hàbil en la resposta. Ha d'estar oberta a improvisacions amb la qualitat d'una bona *jam session* i ha de donar la benvinguda a la incertesa que tot això provoca. Com a tercer eix, he parlat de l'aventura. Em referia a l'aventura de qui torna a casa amb coses per explicar i a les ganes d'aventura de qui es llança a jugar sense por. Si Huizinga (1938, p. 44) assenyala el joc com aquella «acción que tiene su fin en sí misma y va acompañada de un sentimiento de tensión y alegría y de la conciencia de <ser de otro modo> que en la vida corriente», jo afegeixo que és precisament aquest «ser de otro modo que en la vida corriente» que trobo interessant incorporar en la mirada d'aquesta mateixa «vida corriente». I és que la idea del joc i l'aventura es fan encara més interessants quan les entenem com a formes de pensar i construir el coneixement, fet que va molt més enllà de simplement restringir aquestes activitats al món dels infants, com en pedagogia caiem en l'error de fer sovint.

Així doncs, l'estudi del Mussol va revelar la potencialitat d'uns processos d'aprenentatge on l'objectiu se situa en observar, interpretar, dialogar i narrar allò que es vol aprendre; es comença per afavorir una base de confiança i motivació entre el grup d'alumnes, mestres i qualsevol altra persona que estigui convidada a formar-hi part; se centra el procés en la relació entre acció i pensament; i s'afavoreix una actitud permeable, artesana i aventurera durant tot el procés d'aprenentatge.

(6) Trobarem una altra referència interessant situada en la intersecció entre arts performàtiques, corporeïtat i pedagogia en les autores Mia Perry i Carmen Medina (2011).

(7) Veure *Cuerpo, cultura y educación* de Jordi Planella (2006).

(8) Entrevista d'Antoni Navarro a *Articles de Didàctica de la Llengua i de la Literatura*, núm. 29, p. 98, gener 2003.

Pel que fa a la tercera pregunta, i a mode de tancament, anotaré els punts més rellevants que les/els participants del Mussol (en una entrevista realitzada un any després de trobar-nos per última vegada) van destacar com a aprenentatge de la seva experiència: establir nous vincles amb la ciutat i el seu entorn, connectar amb un/a mateix/a, apreciar el cos en moviment com a estat que facilita les relacions, ser conscients del procés viscut i obrir-se a la diversitat de singularitats que cada persona d'un grup presenta. Vincle, presència, moviment, consciència i obertura. Cinc mots clau que bé poden descriure la deriva tal i com l'hem viscuda amb el Mussol, que se'm fan necessaris en aquesta manera de viure la pedagogia que aquí he volgut transmetre i que, a partir d'aquest primer treball final de màster, vull seguir investigant.

Taller educar la Mirada / documentar la ciutat

Com comentàvem anteriorment, el *Taller educar la Mirada / documentar la ciutat* esdevé un punt de trobada d'un grup d'alumnes i professors amb una preocupació comuna: la ciutat com a resultat d'un procés de creació i d'interpretació social. Pensem que és important detenir-nos en el que aprenem al carrer i, a través de la deriva, provocar i provocar-nos per explorar la nostra ciutat amb una mirada educativa renovada des de la qual generar noves estructures per a investigar, innovar i gaudir.

El nostre camp d'estudi són els estudis crítics i postcrítics del currículum, per tant ens centrem en l'anàlisi de les relacions existents entre saber, identitat i poder; des d'aquesta perspectiva entenem el currículum com una pràctica cultural per la qual produïm significats i representacions. Aquest procés no sols es dóna als contextos educatius, sinó que la ciutat també pot ser un espai on produir-ne. Exactament, aquest àmbit de la ciutat com a currículum és el que volem explorar. Per fer-ho cal parar atenció als processos de producció i representació curricular que en ella es produeixen. En aquest sentit, volem destacar que la ciutat no és un espai qualsevol o un espai més, sinó que és aquell que compartim amb tothom, del qual formem part i on es desenvolupa gran part de la nostra vida en societat. Per això necessitem valer-nos de pràctiques educatives amb les quals aprendre a qüestionar i problematitzar les diferents pràctiques i representacions culturals que constantment es donen al nostre voltant.

La deriva esdevingué per a nosaltres la inspiració i el camí per acostar-nos a aquest currículum, ja que ens lliga al cos i ens vincula al context, permetent-nos articular experiència, reflexió i relat. Amb el taller caminàrem d'una altra manera; activàrem una mirada que vol trobar, una mirada sensible que penetrava en la nostra experiència a través dels afectes i que ens va ajudar a traspassar la superficialitat amb què quotidianament caminem, per començar a parlar «de» i «des de» el que ens passa.

Un dels reptes en encaminar el taller cap a la investigació va ser trobar una estructura metodològica que ens donés l'accés a la construcció del coneixement acadèmic i que alhora mantingués l'esperit i l'essència de la deriva com a experiència urbana. Volíem provocar en els participants experiències en la ciutat que ens permeteren mirar-la més enllà del que la quotidianitat ens oferia, endinsar-nos no sols en un espai urbà sinó també en nosaltres mateixos, deixar-nos dir pel camí i reaccionar amb el que ens anàrem trobant. Així doncs, tractàrem de conjugar la ciutat en primera persona provocant-hi una experiència pròpia amb què acostar-nos als significats i al que representen aquests significats per a les persones; per això parlem d'un enfocament hermenèutic-dialèctic (Habermas, 1994). Ens acostàrem als significats (sovint) ocults a la nostra vivèn-

cia diària a través de l'anàlisi de les paraules, textos i produccions dels participants, com a múltiples empremtes de l'experiència que ens aproximen a la complexitat de la realitat social estudiada (Denzin i Lincoln, 1994). En altres paraules, metodològicament ens vam situar a mig camí entre l'etnografia i l'acció participant, ja que a través d'accions negociades i construïdes col·lectivament ens vam endinsar en la profunditat dels pensaments, reflexions i representacions dels seus participants, mitjançant l'enfocament «dialèctic, dialectal i col·laboratiu» (Angrosino, 2012, p. 31).

Per a l'anàlisi vam voler tornar sobre els nostres passos, reprenent les paraules, les observacions, els paisatges i els diàlegs esdevinguts al llarg de les diferents realitzacions, i ho posàrem en relació amb aquells elements teòrics que l'experiència o la interpretació ens anava evocant. El resultat de tot això va ser un text unitari on es mostraven les relacions i els vincles establerts, en resposta al sentit pedagògic que activa l'experiència de caminar a la deriva com a productora de coneixement.

La mirada és el punt de partida de la nostra anàlisi, perquè és el que primer canviava quan caminàvem a la deriva; la intenció de veure més enllà ens feia sentir-nos connectats amb nosaltres mateixos, amb els companys/es de passeig i amb el lloc que caminàvem. A més a més, aquesta mirada es feia àmplia i amb la intenció de comprendre en profunditat, perquè la realitat ens provocava des del mateix moment en què era captada significativament. Açò ens portava a parlar-ne, a ordenar el nostre pensament i expressar-nos, i totes aquestes verbalitzacions anaven teixint un procés dialèctic enriquit per les aportacions particulars i per la confrontació d'opinions. Per això esdevenia tan important caminar acompanyats i trobar-nos en gran grup després de les derives, així connectàvem amb el potencial transformador de l'experiència, o en paraules de Paulo Freire: «La palabra, fundamento esencial del diálogo, combina acción y reflexión en un proceso solidario de la praxis que aspira a la transformación» (Freire, 1970, p. 70). En aquest punt ens vam adonar de la forta influència que tenia en nosaltres la tradició acadèmica que sotmet l'experiència al relat individual o al silenci. Professorat i alumnat coincidíem en la manca d'espais per desenvolupar aquest encontre i diàleg, i en la necessitat de recuperar les aules com a espais per fer-ho.

Caminant ens vam trobar amb diferents situacions, realitats complexes i greus conflictes, que en cap moment es presentaven fragmentats per disciplines, ans al contrari, es presentaven completament relacionats, de manera que les disciplines d'origen de cada participant no abastaven per elles mateixes una comprensió completa. Així, ens acostàrem a un model transdisciplinari (Morin, 2007) per enfrontar-nos a les complexes problemàtiques contemporànies a través de «esquemas cognitivos que pueden atravesar las disciplinas (...) en torno a un objeto común y todavía mayor, un proyecto común» (Morin, 2007, p. 158). I en aquest sentit també vam voler detenir-nos en una preocupació central dels estudis culturals del currículum, referida a la possibilitat «de promover el diálogo entre las diferentes culturas y establecer el cuestionamiento y la problematización de la diferencia y la identidad» (Alves, 2012, p. 13). A més a més, a les converses en grup moltes vegades apareixien referències a allò que ens subjecta o ens vincula i que influencia la nostra manera d'actuar i de significar, que condiciona també la possibilitat de trobar nous camins, propis i col·lectius.

Finalment, faré referència al que comporta documentar la ciutat. Els mateixos relats, converses, trajectòries traçades, acords i desacords viscuts, ens parlen d'altres significacions i representacions que es produeixen a través de l'experiència reflexionada. Per

tant, la ciutat no és una revelació ni un reflex de la realitat sinó el resultat d'un procés de creació i interpretació social en contínua construcció, davant el qual cada persona s'enfronta amb unes preocupacions, unes experiències prèvies, un interès o uns valors i, en conseqüència, seran múltiples les significacions que s'elaboren.

Construir

Les singularitats de cadascuna de les experiències sobre les quals vam desenvolupar els nostres respectius treballs finals de màster (Estrela, 2013; Marichalar, 2013) es troben en un punt: la dimensió pedagògica de la deriva física i de pensament. Ens agrada pensar en la deriva com a camí pedagògic que ens permet trobar-nos, conèixer-nos, compartir i construir. Si bé el *Mussol* partia de les arts performàtiques i obria una mirada poètica dels processos d'ensenyament i aprenentatge; el *Taller educar la Mirada*, per la seva banda, partia dels estudis de currículum per posar en qüestió els processos de producció i subjectivació de sabers produïts en l'experiència a la ciutat. Això no vol dir que cadascun d'aquests enfocaments sigui exclusiu dels respectius tallers, ja que tots dos en presenten matisos, però sí que ens ha semblat convenient assenyalar-los com a trets singulars que ens han permès enriquir-nos. I és que en les nostres converses d'aquests mesos i amb l'objectiu d'escriure aquestes línies, hem vist com les nostres mirades s'entreteixien per descobrir-nos nous metres de tela que, en els termes que aquestes pàgines requereixen, concretarem en tres paraules: cos, pedagogia i carrer. Aquest ha estat l'eix transversal que la trobada de les nostres derives ens ha permès construir i que aquí traduïm en un desig d'una pedagogia viscuda en primera persona, de parets obertes, singularitats diverses i en reflexió constant. Això ens remet als referents pedagògics assenyalats al marc d'introducció i situa la nostra praxi en «la pedagogia de la subjectivitat corporal», la qual «proposa als subjectes que dissenyin, visquin, habitin i encarnin els seus cossos des de la seva experiència corporal i, per tant, personal» (Planella, 2004, p. 59).

I aquí és on volem assenyalar el que ens sembla més interessant de la deriva: no pertany exclusivament a la pedagogia, no pertany enlloc i, per tant, sí a tot arreu. La deriva és un eix articulador que parteix de la voluntat de deixar que ens passin coses; ens ofereix l'oportunitat de construir uns vincles, una xarxa, uns objectius que van apareixent i prenent forma mentre caminem i es defineixen a mesura que els compartim parlant, amb qui hi hagi, allà on sigui i durant el temps que disposem. La deriva també reflecteix el sentit que investigar ha tingut per a nosaltres; en iniciar les nostres recerques vam obrir la porta a l'experiència, ens vam implicar com a professionals arrelades a les dones que som, on els nostres sentits i sentiments ens conduïren a pensar sobre el que vivim, a l'espera d'allò desconegut, imprevist, que ens reformula constantment. D'aquesta manera el fet de saber no té el seu sentit en l'acumulació, sinó en la reactualització que ens permet moure'ns en la complexitat de realitats modernes en conflicte per la significació, que han accelerat els seus processos de canvi i davant les quals tenim la responsabilitat de reaccionar. Per tant, no sols es tracta de la possibilitat de viure l'experiència, sinó d'aturar-nos-hi per tal de desenvolupar processos de reflexió i d'anàlisi amb els quals poder interrogar-nos, constantment, sobre el sentit de les nostres pràctiques. Caminar ha estat, precisament, el que ha despertat en nosaltres la inquietud i la pregunta i ha activat el nostre pensament a través del món viscut i sentit. Per això, el més bonic de la deriva és que no respon a cap fórmula, a cap manera concreta de fer-ho ni a cap lloc concret on arribar, sinó que permet llegir què hi ha i a partir

d'allà construir. Fer derives és fins i tot acabar fent alguna cosa que no hi tingui absolutament res a veure. És a dir, la deriva que nosaltres hem dut a l'acció i hem conegut caminant és, sobretot, allò simbòlic que totes dues compartim pel que fa a les nostres pràctiques educatives, i com a símbol es pot traduir en diverses accions noves que no han de limitar-se exclusivament a caminar. És per això que aquestes experiències del *Mussol* i el *Taller educar la Mirada* poden inspirar altres pràctiques, però no les considerem un model que expliqui com haurien de fer-se. I aquí ens topem amb la incertesa i el dubte que la manca de normes pot suscitar; però també amb la llibertat i el no control. I és que, com ja fèiem notar amb Solnit (2000) i com ara prenem de les paraules de Heddon (2008, p. 104), cadascuna de les referències emprades en relació al caminar és una mostra de resistència i, fins i tot (hi afegim nosaltres), de desobediència.

> ¿Por qué hemos de apresurarnos alocadamente por tener éxito y en empresas tan desesperadas? Si un hombre no sigue el paso de sus camaradas, tal vez sea porque oye un tambor distinto. Entonces que siga la música que oye, por distinto que sea su ritmo o por lejana que suene (Thoreau, 1854, p. 349).

I és que el fet de caminar a la deriva comporta també acollir la diversitat de desitjos i voluntats que sovint entren en conflicte en l'experiència educativa i que ens du a problematitzar-la com a eix de reflexió sobre quins són els tipus de relacions, temps i espais que sentim còmplices de la deriva i que, per tant, permeten acollir la singularitat de cada situació. Des d'aquesta perspectiva i com a primera aproximació, les converses mantingudes a distància ens permeten identificar la complicitat amb una relació educativa situada com a pràctica política (Arnaus, 2013), que es construeix en contextos interdisciplinaris i col·lectius (Rodrigo i Collados, 2010) i que ens empeny a posicionar-nos en crisi al costat dels i les alumnes, en consonància amb el discurs d'Elizabeth Ellsworth (Padró, 2011, p. 36). Això també provoca una manera d'entendre el temps en els processos d'aprenentatge, un temps tranquil que demana poder pair: «L'educació ha de basar-se en una nova idea de gaudir i alhora d'aprofitar a fons les hores de què es disposa» (Domènech, 2009, p. 85). De manera similar, podríem també «aprofitar a fons els espais de què es disposa» i obrir la mirada a la ciutat i al territori per crear altres espais educatius que no passin pels estrictament institucionals o informalment establerts, una idea que veiem directament representada en les paraules del col·lectiu ZEMOS 98: «La educación puede ocurrir en cualquier momento y en cualquier lugar» (AA.VV., 2012, p. 33). Així, doncs, aquest problematitzar l'experiència ens du a una mirada situacionista de les relacions, els temps i els espais educatius que (ens) pot generar incomoditat. Una incomoditat que, malgrat algunes experiències i contextos puntuals, prové de la manca d'haver viscut diversos models en aquest sentit, però que creiem necessària de cara a l'(auto)crítica i la reflexió. Podríem dir que les nostres respectives experiències al voltant de la deriva han estat també motivades per cercar aquests nous models i unes altres maneres de fer que poguéssim construir entre totes i tots i que ens duguessin a qüestionar-nos i investigar.

Les línies de futur que obre una deriva amb les característiques que aquí presentem són inabastables. Ens agradaria pensar que amb la nostra experiència contribuïm a engruixir el nombre de pràctiques d'aquest tipus que es duen a terme en l'educació i a fer un pas més en el camp de la recerca. D'aquesta primera fase dels nostres respectius treballs se n'ha desprès fins ara l'entrada de «la deriva» en jornades d'investigació, programes de màster, assignatures de grau i formació permanent de mestres on hem participat o estem a punt de fer-ho. En aquest sentit tornem a prendre com a referent Francesco Careri, qui fa anys que ofereix un curs universitari sobre la deriva no exempt de la

tensió que per nosaltres també comporta sostenir aquest tipus de pràctiques en el marc institucional educatiu actual[9]. En el context d'un diàleg mantingut per correu electrònic entre ell mateix, Pau Faus, Pere Grimau i Domènec (també membre de l'Observatori Nòmada Barcelona) i que apareix transcrit en el catàleg del projecte Canòdrom / Canòdrom del citat col·lectiu, Careri (2010) posa en relleu el malabarisme de guiar una deriva sense controlar-la ni fer-li perdre tot el significat, fet que el fa sentir com un «pastor amb metrònom» i que, malgrat l'estímul d'aprendre a deixar que les coses passin amb naturalitat i intervenir tan sols en el moment just, li provoca una certa enyorança de «la veritable deriva, aquella que no porta implícita la responsabilitat del grup». Si en aquesta reflexió de Careri substituíssim la paraula «deriva» per «procés d'aprenentatge» encetaríem un altre fil d'estudi sobre el paral·lelisme dels dos conceptes i sobre com l'acció del fet de caminar ens permet activar-los i observar-los.

Per tant, si el que posem en joc amb la deriva ens parla d'altres processos de reconeixement de l'altre/a, d'arrelament i activació del territori, de connexió de cos i pensament, haurem d'admetre que el coneixement que s'hi genera connectarà amb aquestes dimensions i, lluny de poder-lo determinar acuradament i amb antelació, dependrà de cada situació i de tothom qui hi participi. Des d'aquí volem animar a encetar camins desconeguts que ens permetin introduir la deriva en el context escolar i provoquin situacions de crisi des d'on formular-nos preguntes, moure'ns, pensar i passar a l'acció atenent als sentits dels i les nostres alumnes i de la resta participants de la comunitat educativa: mestres, famílies i comunitat. Aquest text d'alguna manera també és una deriva, i així hem tractat d'escriure'l. En aquestes línies –redactades l'any 2014– hem procurat obrir un imaginari de situacions des d'on plantejar-nos nous reptes i noves discussions que no sabem on ens duran i que sabem que es construiran en el diàleg que des d'aquí es generi, tant pel que fa a cadascuna de nosaltres, entre nosaltres o amb els altres.

Sense esperar-ho, acabem les nostres línies just un any després de la nostra trobada. En arribar al CosmoCaixa, aquell 6 de juny de 2013, vam cloure la deriva remullant els peus dins la font que presideix l'entrada d'aquest edifici. Va ser una acció espontània i trivial que bé podria funcionar com a mirada performàtica del fet lúdic, inesperat i transformador que comporta poder viure aquest tipus d'experiències i que, en aquest cas, ens ha portat a un seguit d'encontres i converses que ens han obert la porta per començar a pensar en una pedagogia de la deriva, de la que aquí hem volgut presentar els seus primers passos.

Referències

AA. VV. (2012) *Educación Expandida*. Sevilla, ZEMOS 98, Gráficas Díaz Acosta.

Alves, M. (2012) «Contribuciones de los estudios culturales al currículo». *Alteridad. Revista de educación* (Ecuador, Universidad Politécnica Salesiana), 7 (1), p. 8-17. Disponible a: http://alteridad.ups.edu.ec/documents/1999102/3570627/v7n1_Alves.pdf [accés: 23.06.14].

(9) Cada cop més experiències introdueixen la deriva com a contingut acadèmic en diferents universitats; no és la nostra intenció aquí fer-ne una extensa relació, però sí assenyalar la seva existència a partir de la figura de Careri, de qui comptem amb interessants reflexions entorn el tema.

Angrosino M. (2012) *Etnografía y observación participante en investigación cualitativa.* Madrid, Morata.

Arnaus, R. (2013) «La relación cosmopráctica política en la formación inicial de educadoras y educadores sociales». *Revista Interuniversitaria de formación del profesorado* (Zaragoza, AUFOP), 78, p. 71-88. Disponible a http://aufop.blogspot.com.es/2014/02/la-relacion-como-practica-politica-en.html [accés: 22.06.14].

Bachelard, G. (1960) *La poética de la ensoñación*. México D. F., Fondo de Cultura Económica, 1997.

Barret, G. (1995) *Pedagogía de la situación en educación dramática y en educación*. Montréal, Recherche en Expression.

Canòdrom / Canòdrom (2010) *Un recorregut pels límits de Barcelona*. Catàleg. Observatori Nòmada Barcelona.

Careri, F. (2002) *Walkscapes. El andar como práctica estética.* Barcelona, Gustavo Gili.

Débord, G. (1958) «Teoría de la deriva». *Internationale Situationniste, 2.* Traduïda dins: Internacional Situacionista, vol. I: La realización del arte (1999). Madrid, Literatura Gris.

— (1967) *La societat de l'espectacle*. Disponible a: http://ca.wikisource.org/wiki/La_Societat_de_l'Espectacle [accés: 20. 06.2014]

Delgado, M. (2007) *Sociedades Movedizas: Pasos hacia una antropología de las calles.* Barcelona, Anagrama.

— (2011) El espacio público como ideología. Madrid, Catarata.

Denzin N. K.; Lincoln, Y. S. (1994) *Manual de investigación cualitativa.* Barcelona, Gedisa.

Domènech, J. (2009) *Elogi de l'educació lenta*. Graó, Barcelona.

Eslava, C. (2005) «Territorios de la cultura infantil», a Cabanellas I.; Eslava, C. [Coords] *Territorios de la infancia. Diálogos entre arquitectura i pedagogía.* Barcelona, Graó, p. 89-117.

Estrela, M. (2013) *Aprendre a la ciutat. Aproximació al currículum de la ciutat a través de la deriva en la formació universitària.* València. Universitat de València (Treball Final de Màster en Psicopedagogia).

Freire, P. (1970) *Pedagogía del Oprimido*. Madrid, Editorial Siglo XXI.

Frisby, D. (2004) «Sobre el difícil arte del caminar, de Franz Hessel». *Guaraguao* (Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona), 8 (18), p. 141-143.

Garcia Farrero, J. (2009-2010) «Quan el camí esdevé pensament: cap a una pedagogia itinerant». *Revista Catalana de Pedagogia* (Barcelona, Societat Catalana de Pedagogia), 7, p. 393-413.

— (2013) Caminar i pedagogia en la modernitat: una aproximació fenomenològica i hermenèutica. Barcelona, Universitat de Barcelona (tesi doctoral).

— (2014) *Caminar. Experiencias y prácticas formativas.* Barcelona, Editorial UOC.

Gendlin, E. (2012) «The time of the explicating process. Comment on Thomas Fuchs' <Body Memory>». *Body Memory, Metaphor and Movement.* Koch, S., et. al. [eds.]. Philadelphia, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, p. 73-81. Disponible

a: http://www.focusing.org/gendlin/pdf/gendlin_the_time_of_the_explicating_process_o.f.pdf [accés 22.06.2014].

Gómez, A. (2011) *Entre converses. Una recerca narrativa en pràctiques d'educació social*. Vic, Universitat de Vic (tesi doctoral).

— (2013) «Les converses: elements per a la història cultural». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 44, p. 49-61.

Greene, M. (2005) *Liberar la imaginación*. Barcelona, Graó.

Habermas, J. (1994) *La teoría de la acción comunicativa complementos y estudios previos*. Madrid, Cátedra.

Heddon, D. (2008) *Autobiography and Performance*. Nova York, Palgrave Macmillan.

Huizinga, J. (1938) *Homo Ludens*. Madrid, Alianza Editorial, 1998.

Laudo, X. (2013) «Història cultural, història postsocial, pedagogia de la reiteració: entre la recerca de la veritat i el manteniment de la conversa». *Temps d'Educació* (Barcelona, Universitat de Barcelona), 44, p. 13-32.

Lecoq, J. (1997) *El cuerpo poético. Una pedagogía de la creación teatral*. Barcelona, Alba Editorial.

López, S. (2005) *Orientación y desorientación en la ciudad. La teoría de la deriva. Indagación en las metodologías de evaluación de la ciudad desde un enfoque estético-artístico*. Granada, Universidad de Granada (tesi doctoral).

Marichalar, E. (2013) *Aprenentatge i creació a la deriva. L'experiència Mussol*. Vic, Universitat de Vic (Treball Final de Màster en Educació Inclusiva).

Martínez Bonafé, J. (2010) «La ciudad en el currículum y el currículum de la ciudad», a Gimeno, J. [ed.] *Saberes e incertidumbres sobre el currículum*. Madrid, Morata, p. 527-547.

Morin, E. (2007) *La mente bien ordenada*. Barcelona, Seix Barral.

Navarro, A. (2003) «Entrevista a Georges Laferrière». *Articles de Didàctica de la Llengua i de la Literatura* (Barcelona, Graó), 29, p. 96-98.

Ordine, N. (2013) *La utilidad de lo inútil*. Barcelona, Quaderns Crema.

Padró, C. (Ed.) (2011) *El aprendizaje de lo inesperado. Conversaciones*. Madrid, Los Libros de la Catarata.

Palacios, J. (1978) *La cuestión escolar*. Barcelona, Laia.

Perry, M.; Medina, C. (2011) «Embodiment and Performance in Pedagogy Research. Investigating the Possibility of the Body in Curriculum Experience». *Journal of Curriculum Theorizing* (Indianapolis, Foundation for Curriculum Theory), 27 (3), p. 62-75.

Planella, J. (2004) «La pedagogia de la subjectivitat corporal: una relectura del naturalisme i el culturalisme». *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans), 7, p. 31-62.

Planella, J. (2006) *Cuerpo, cultura y educación*. Bilbao, Desclée de Brouwer.

Rodrigo, J.; Collados, A. (2010) *Transductores. Pedagogías colectivas y políticas espaciales*. Granada, Centro José Guerrero y Diputación de Granada.

Revuelta, R. C. (2014) «L'occhio se salta el muro: una exposición en el origen de influencias pedagógicas en España», a Hernández Díaz, J.M. [coord.] *Influencias*

italianas en la educación española e iberoamericana. Salamanca, FahrenHouse, p. 263-277.

Sennett, R. (2010) *El artesano*. Barcelona, Anagrama.

Solnit, R. (2000) *Wanderlust: A History of Walking*. London, Penguin Books.

Thoreau, H. D. (1854) *Walden*. Edició de Javier Alcoriza i Antonio Lastra. Madrid, Ediciones Cátedra, 2005.

— (1862) *Caminar*. Madrid, Ádora Ediciones, 2010.

Aprender con la deriva: Una mirada compartida

Resumen: Este artículo a dos voces muestra el encuentro de dos experiencias en investigación educativa centradas en la práctica del caminar a la deriva. Conocernos ha supuesto poder compartir las conclusiones de unos primeros pasos que, en paralelo y sin saberlo, llevamos a cabo por separado y que ahora, aquí, hemos hecho crecer conjuntamente. A partir de un marco referente que nos ayuda a situar el caminar y la deriva como prácticas educativas, presentaremos una síntesis de nuestros respectivos trabajos para, seguidamente, construir una primera aproximación de lo que coincidimos en llamar una «pedagogía de la deriva» y de la que aquí apuntamos las primeras líneas.

Palabras clave: deriva, calle, educación, caminar, pedagogía, ciudad

Apprendre en marchant à la dérive : Un regard partagé

Résumé: Cet article à deux voix présente la rencontre de deux expériences en éducation et de recherche autour de la pratique de marcher à la dérive. Nous connaître nous a donné l'occasion de partager les conclusions de ces premiers pas que, de manière parallèle et sans le savoir, nous avons effectués et que, maintenant et ici, nous faisons croître conjointement. Depuis un cadre de référence qui nous aide à situer la marche et la dérive comme pratiques éducatives, nous présentons une synthèse de nos travaux respectifs, dont l'échange nous a menées à construire une première approche de ce que l'on peut appeler une « pédagogie de la dérive » et à en noter les premières lignes.

Mots clés : dérive, rue, éducation, marcher, pédagogie, ville

The dérive as a means of learning: a tale of two authors

Abstract: This paper describes the meeting between two authors whose exploration of education takes the form of an unplanned walk or dérive. The meeting becomes an opportunity to share their conclusions about their first steps, taken separately and without knowledge of the other, but along parallel paths which have now joined. The authors then use a theoretical framework that understands the walk as an educational practice to summarize their respective research projects and propose that their initial exchange can provide the basis for drafting a common "pedagogy of the dérive".

Key words: derive, street, education, walk, pedagogy, city